

A Comparative Study of the Characteristics of the Self-Actualized Person in Maslow's Theory and the Components of the Perfect Human in Nahj ul-Balagha

(Research Article)

Ali Pirhadi¹ , Maryam Rastgar^{2*} , Farzaneh Sadat Kia³

Submission Date: 10 May 2025

Revision Date: 7 July 2025

Acceptance Date: 31 August 2025

(Page 59-83)

Abstract

The concept of human perfection has long been a central concern in philosophical, psychological, and religious traditions. In modern psychology, Abraham Maslow's theory of self-actualization represents one of the most influential attempts to explain the process of human growth and fulfillment. In Islamic intellectual tradition, however, the notion of the "Perfect Human" occupies a fundamental position in discussions of moral and spiritual development. One of the most important sources reflecting this perspective is *Nahj ul-Balagha*, a collection of sermons, letters, and statements attributed to Imam Ali (peace be upon him). The present study aims to conduct a comparative analysis of Maslow's concept of the self-actualized person and the characteristics of the Perfect Human as reflected in *Nahj ul-Balagha*. Employing a comparative and interdisciplinary approach, the study analyzes the fundamental features of both perspectives and explores their similarities and differences. The findings indicate that although both approaches emphasize human growth, self-awareness, and the realization of human potential, they differ significantly in their philosophical foundations and ultimate goals. While Maslow's theory primarily focuses on psychological development and individual fulfillment, the concept of the Perfect Human in *Nahj ul-Balagha* integrates spiritual, ethical, and social dimensions within a theistic worldview. The study concludes that integrating insights from

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Farhangian University, Tehran, Iran

3. Student of Theology Education, Farhangian University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Rastgar147@cfu.ac.ir

How to cite this article: Pirhadi, A., Rastgar, M., & Kiya, F. S. (2025). A Comparative Study of the Characteristics of the Self-Actualized Person in Maslow's Theory and the Components of the Perfect Human in Nahj ul-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 13(50), 59-83. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31709.3234>

humanistic psychology with the spiritual teachings found in Islamic sources may contribute to a more comprehensive model of human development.

Keywords: Maslow, Self-Actualization, Perfect Human, Nahj ul-Balagha, Imam Ali, Humanistic Psychology, Human Development.

Extended Abstract

1. Introduction

The question of human perfection and the ultimate purpose of human life has been a central issue in both philosophical and religious traditions throughout history. Modern psychology, particularly humanistic psychology, has attempted to address this question by focusing on the inherent potential of human beings and the processes that lead to psychological growth and fulfillment. Among the most influential figures in this field is Abraham Maslow, whose theory of the hierarchy of needs culminates in the concept of self-actualization. According to Maslow, self-actualization represents the highest level of psychological development, where individuals realize their full potential and achieve a deep sense of meaning and authenticity in life.

At the same time, Islamic intellectual and spiritual traditions have long emphasized the notion of human perfection through moral purification, spiritual growth, and closeness to God. Within this framework, the concept of the Perfect Human represents the highest stage of human development. The teachings of Imam Ali (peace be upon him), particularly those recorded in *Nahj ul-Balagha*, provide profound insights into the ethical, spiritual, and social characteristics of an ideal human being.

Given the importance of both perspectives, a comparative examination of Maslow's self-actualized person and the concept of the Perfect Human in *Nahj ul-Balagha* can contribute to a deeper understanding of human development. Such a comparison allows scholars to identify common elements as well as fundamental differences between modern psychological theories and classical religious teachings regarding the nature and purpose of human growth.

2. Theoretical framework

Maslow's theory of human motivation proposes a hierarchical structure of needs, beginning with physiological needs and progressing through safety, love and belonging, and esteem needs, ultimately culminating in self-actualization. Individuals who reach the stage of self-actualization are characterized by qualities such as creativity, autonomy, authenticity,

acceptance of reality, and a strong sense of purpose. Maslow believed that self-actualized individuals possess a deeper understanding of themselves and the world, and they tend to demonstrate a strong commitment to personal growth and meaningful values.

In contrast, the concept of the Perfect Human in Islamic thought extends beyond psychological fulfillment to include spiritual and ethical dimensions. In *Nahj ul-Balagha*, Imam Ali describes the qualities of individuals who strive toward moral excellence, spiritual awareness, justice, humility, and responsibility toward society. These teachings emphasize the importance of self-discipline, moral integrity, and devotion to God as essential elements in the process of human perfection.

While both perspectives recognize the importance of inner development and self-awareness, they differ in their philosophical foundations. Humanistic psychology is largely grounded in a human-centered perspective that emphasizes individual potential and personal fulfillment. The Islamic perspective, however, situates human development within a broader metaphysical framework in which spiritual growth and proximity to God constitute the ultimate goals of human existence.

3. Method

The present research adopts a qualitative and comparative approach in order to analyze the similarities and differences between the two perspectives. The study employs Bereday's four-stage model for comparative studies, which consists of description, interpretation, juxtaposition, and comparison.

In the first stage, the primary characteristics of Maslow's self-actualized personality were identified through a review of his major works in humanistic psychology. Key features such as autonomy, creativity, acceptance of reality, peak experiences, and commitment to personal growth were extracted and categorized.

In the second stage, relevant passages from *Nahj ul-Balagha* were examined in order to identify the moral, spiritual, and social characteristics associated with the concept of the Perfect Human. Sermons, letters, and statements attributed to Imam Ali were systematically analyzed and coded to identify recurring themes related to human excellence and moral development.

In the third stage, the identified characteristics from both sources were placed side by side to allow for analytical comparison. Finally, the similarities and differences between the two conceptual frameworks were

examined and interpreted in order to provide a comprehensive understanding of their respective approaches to human perfection.

4. Results and discussion

The findings of this study reveal several areas of convergence between Maslow's concept of self-actualization and the characteristics of the Perfect Human described in *Nahj ul-Balagha*. Both perspectives emphasize the importance of self-awareness, personal growth, authenticity, and the pursuit of truth. In both frameworks, the process of human development involves overcoming lower tendencies and striving toward higher levels of psychological or spiritual maturity.

However, significant differences also emerge in the underlying assumptions and ultimate goals of the two perspectives. In Maslow's theory, the emphasis is primarily placed on the realization of individual potential and psychological well-being. Self-actualization is viewed as the fulfillment of inherent human capacities and the achievement of personal authenticity.

In contrast, the concept of the Perfect Human in *Nahj ul-Balagha* places greater emphasis on spiritual purification, ethical responsibility, and devotion to divine values. Human perfection is not limited to the realization of personal potential but involves the cultivation of virtues such as justice, humility, compassion, and commitment to social responsibility. The ultimate aim of human development in this perspective is closeness to God and the attainment of spiritual excellence.

Furthermore, *Nahj ul-Balagha* highlights the social dimension of human perfection. A truly perfected individual is not only concerned with personal growth but also with the welfare of society and the establishment of justice. This broader perspective introduces moral and spiritual elements that are less explicitly emphasized in Maslow's psychological framework.

5. Conclusion

The comparative analysis conducted in this study demonstrates that both Maslow's theory of self-actualization and the concept of the Perfect Human in *Nahj ul-Balagha* provide valuable insights into the nature of human development. While Maslow's framework contributes significantly to understanding psychological growth and the realization of human potential, the teachings of Imam Ali present a more comprehensive model that integrates psychological, ethical, social, and spiritual dimensions.

The results suggest that a synthesis of insights from humanistic psychology and Islamic spiritual teachings may offer a more holistic

understanding of human perfection. Such an integrative approach could help address some of the limitations of purely psychological models by incorporating ethical and spiritual considerations into discussions of human development.

Ultimately, the teachings found in *Nahj ul-Balagha* provide a rich and meaningful framework for understanding the moral and spiritual dimensions of human excellence. When considered alongside modern psychological theories, these teachings can contribute to the development of a more balanced and culturally grounded model of human growth that acknowledges both the inner potential of human beings and their spiritual aspirations.

References [In Persian]

- The *Holy Quran*.
- Dabestani, R. S. (2018). *A study of the characteristics of the evolved human from the perspective of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha and Maslow's psychology* (Master's thesis).
- Feist, J., Feist, G. J., & Roberts, T. A. (2011). *Theories of Personality*. Translated by Yahya Seyedmohammadi. Tehran: Ravan.
- Maslow, A. (1987). *Religions, Values, and Peak Experiences*. Translated by Ali-Akbar Shamloo. Tehran: Agah.
- ----- (1987). *Psychology of the Healthy Personality*. Translated by Shiva Rooygariyan. Tehran: Hadaf.
- ----- (1990). *Motivation and Personality*. Translated by Ahmad Rezvani. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Mohagheghi, H., & Sohbat Anvar, S. (2017). Social relations and ethics from the perspective of Imam Ali (AS) in Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, 5(18), 15-31. <https://doi.org/10.22084/nahj.2017.10707.1615>
- Mohammadi Ashnani, A., & Hemmatian Najafabadi, M. (2017). A comparative study of the self-actualized human from the perspective of the Holy Quran and humanistic psychology with emphasis on Abraham Maslow's model. *Comparative Quranic Studies*, 4(2), 55-80.
- Morovati, S., & Yaghoubi, M. (2010). A critique and review of Maslow's anthropological theory with an approach to the verses of the Holy Quran. *Quran and Hadith Studies*, 4(1), 77-92. <https://doi.org/10.30497/quran.2011.987>.
- Motahhari, M. (1994). *The Perfect Human*. Tehran: Sadra.
- ----- (2010). *A Survey of Nahj al-Balagha*. Tehran: Sadra.
- Mousavi Bafrouei, M. (2024). Semantic fields and collocations of the word "Human" in Nahj al-Balagha: A corpus-based approach. *Quarterly Journal*

- of *Nahj al-Balagha*, 12(48), 94-119.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31688.3232>
- Miry, S. M. H., & Khademi Afzal, F. (2019). A critical review of Abraham Maslow's theory of self-actualization with emphasis on Islamic sources. *Comparative Quranic Studies*, 4(7), 57-78.
 - Nasimi, S. A., & Keramati, M. (2025). Convergence of Alavi wisdom with medical and psychological sciences in improving anger management skills: Rereading the teachings of Nahj al-Balagha and medical achievements on anger. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, 13(49), 143-166.
 - Razi, S. S. (2022). *Nahj al-Balagha*. Tehran: Payam-e Edalat.
 - Rezaei Haftador, H., Nasirian, S., & Riahi Mehr, B. (2018). Human psychological development from the perspective of Islamic teachings with emphasis on Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha* 6(22), 19-37. <https://doi.org/10.22084.nahj.2018.13242.1802>
 - Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (1999). *A History of Modern Psychology*. Translated by Ali-Akbar Seif et al. Tehran: Doran.
 - Seif, A. A. (2011). *Modern Educational Psychology*. Tehran: Doran.
 - Shamloo, S. (2011). *Schools and Theories in Personality Psychology*. Tehran: Roshd.
 - Siyasi, A. A. (2011). *Theories of Personality or Schools of Psychology*. Tehran: University of Tehran.
 - Tabatabaei, M. H. (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Translated by Mohammad Bagher Mousavi Hamedani. Qom: Daftar-e Entesharat-e Eslami.
 - Yaghoubi, A., Arooti Movaffagh, A., & Naderi-Pour, H. (2020). Analysis of the concept of wisdom and the characteristics of wise individuals in Nahj al-Balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, 8(32), 121-141. <https://doi.org/10.22084/nahj.2021.22517.2532>

References [In English]

- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York, NY: Harper & Row.

(مقاله پژوهشی)

بررسی تطبیقی ویژگی‌های انسان خودشکופا در نظریه مازلو و مؤلفه‌های انسان کامل در نهج البلاغه

علی پیرهادی^۱، مریم رستگار^۲، فرزانه سادات کیا^۳

بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۱۶

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

(از ص ۶۵ تا ۸۳)

چکیده

نظر به جایگاه محوری انسان در هستی در مکاتب و علوم مختلف و پیچیدگی‌های وجودی او از حیث ابعاد چندگانه و نیازهای متنوع، علیرغم تلاش‌های گسترده نظری، همچنان کاستی‌ها و چالش‌های بنیادینی مشاهده می‌شود که بررسی تطبیقی دیدگاه‌های مختلف را به منظور پاسخ‌گویی به مسائل حل‌نشده، ضروری می‌سازد؛ نظریه خودشکوفایی آبراهام مازلو، با وجود تأثیرگذاری گسترده در روان‌شناسی انسان‌گرا، به سبب انسان‌محوری صرف، فقدان غایت متافیزیکی و ناتوانی در تبیین معنای رنج، شکست و ناامیدی، با چالش‌های بنیادین انسان‌شناختی مواجه است. این کاستی‌ها به‌ویژه در تبیین پایداری روانی انسان در شرایط بحران و فشارهای وجودی، برجسته‌تر می‌شود. این پژوهش با رویکردی میان‌رشته‌ای و بر اساس الگوی تحلیلی بردی (توصیف، تفسیر، هم‌نهادسازی و مقایسه) انجام شده و داده‌ها از طریق تحلیل محتوای کیفی متون اصلی مازلو و نهج البلاغه، با بهره‌گیری از شروح معتبر نهج البلاغه، استخراج و کدگذاری شده‌اند. طبق یافته‌ها، هرچند دو دیدگاه در برخی ویژگی‌ها مانند خودآگاهی، حقیقت‌جویی و همدلی مشترکند، اما در انسان‌شناسی علوی این ویژگی‌ها در چارچوبی توحیدی، غایت‌مند و مسئولیت‌محور معنا می‌یابند؛ که به کاهش یأس، احساس شکست، افسردگی و پوچی وجودی می‌انجامد. در مقابل، فقدان پیوند الهی در نظریه مازلو که موجب ناپایداری معنایی و شکنندگی وجودی مفهوم خودشکوفایی می‌شود. نتیجه پژوهش حاکی از جامعیت و کارآمدی مدل علوی و ضرورت بازاندیشی انتقادی در مفهوم خودشکوفایی در روان‌شناسی معاصر است.

کلید واژه‌ها: انسان کامل، انسان خودشکופا، امام‌علی(ع)، نهج البلاغه، مازلو، روان‌شناسی انسان‌گرا.

۱. استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. دانشجوی کارشناسی، آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

تبیین «کمال انسانی» از مهمترین دغدغه‌ها در جهان‌بست که با وجود پیشرفت‌های چشمگیر علمی و روان‌شناختی، با بحران‌های عمیق معنا، افسردگی، احساس شکست، پوچی و فروپاشی هویت فردی مواجه است. علی‌رغم برخورداری انسان مدرن، از رفاه نسبی و توسعه فردی، همچنان با این پرسش بنیادین روبه‌روست که غایت زندگی چیست؟ برچه مبنایی می‌توان به زیستی پایدار، معنادار و رهایی‌بخش دست یافت؟ درچنین بستری، روان‌شناسی انسان‌گرا با محوریت نظریه‌های معروف آبراهام مازلو، تلاش دارد تا با تصویری خوش‌بینانه؛ انسان را، موجودی ذاتاً نیک، خلاق و مستعد شکوفایی معرفی کند. او با طرح نظریه سلسله‌مراتب نیازها، «خودشکوفایی» را بالاترین سطح رشد انسانی معرفی کرد و ویژگی‌هایی چون حقیقت‌جویی، خودآگاهی، استقلال رأی، خلاقیت و تجربه‌های اوج را شاخص‌های انسان به کمال رسیده دانست. این نظریه، بر روان‌شناسی مثبت‌گرا، آموزش، مشاوره و مطالعات توسعه فردی، تأثیر گسترده‌ای گذاشت. اما، به‌رغم قوت‌های توصیفی و تجربی، با چالش‌های بنیادین انسان‌شناختی روبه‌روست. انسان‌محوری افراطی، فقدان غایت متافیزیکی مشخص، نسبی‌بودن معیارهای ارزش و ناتوانی در تبیین معنای رنج، شکست و ناکامی، از جمله کاستی‌هایی است که سبب می‌شود، این نظریه در مواجهه با بحران‌های وجودی انسان معاصر، پاسخ‌هایی ناپایدار و شکننده ارائه دهد. در چنین چارچوبی، احساس شکست، افسردگی و یأس، امری قابل انتظار است؛ زیرا معیار نهایی ارزیابی موفقیت و معنا، به تجربه فردی و شرایط بیرونی وابسته می‌ماند.

در مقابل، انسان‌شناسی علوی - آن‌گونه که در نهج‌البلاغه امام‌علی(ع) تبلور یافته - با ارائه تصویری متفاوت و عمیق‌تر از کمال انسانی، انسان را نه صرفاً موجودی محترم با استعدادهای بالقوه، بلکه عالی‌ترین مظهر الهی می‌خواند که می‌تواند با اتصال به مبدأ هستی، مسیر کمال، معنا و تعالی را حتی در شرایط رنج، محرومیت و شکست طی کند. این تلقی از انسان با یافته‌های پژوهش‌های معناشناختی نهج‌البلاغه همخوان است؛ زیرا در این متون، انسان موجودی ایستا و تک‌ساختی تصویر نمی‌شود، بلکه در نسبت میان ضعف، اختیار، کرامت و امکان تعالی فهم می‌گردد. (موسوی بفرویی، ۱۴۰۳: ۹۸-۹۹)؛ معیار ارزش، موفقیت و رضایت در این دیدگاه، نه داوری دیگران یا کامیابی‌های زودگذر، بلکه جهت‌گیری توحیدی و عمل برای خداوند است؛ امری که به پایداری روانی، امید، مسئولیت‌پذیری و نفی احساس پوچی می‌انجامد.

با وجود پژوهش‌های متعدد بر نظریه مازلو و مطالعاتی که به بررسی مفاهیم انسان کامل در منابع اسلامی پرداخته‌اند، اغلب آثار یا به نقد کلی انسان‌گرایی بسنده کرده یا به‌صورت پراکنده به آیات و روایات استناد نموده‌اند و کمتر پژوهشی به نقد و تحلیل نظام‌مند و تطبیقی ویژگی‌های مشخص خودشکوفایی مازلو و آموزه‌های نهج‌البلاغه، پرداخته است. ازاین‌رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر آنست که: آیا مفهوم خودشکوفایی در نظریه مازلو، بدون اتکا به مبانی الهی، قادر به تبیین کمال پایدار انسانی است؟ انسان‌شناسی علوی چه افق نظری و کارکردی تازه‌ای برای بازتعریف این مفهوم ارائه می‌دهد؟ این

پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از روش تطبیقی — میان‌رشته‌ای و بر اساس الگوی Bereday، ضمن نقد مبانی انسان‌شناسی نظریه مازلو و تحلیل مؤلفه‌های انسان کامل در نهج‌البلاغه امام‌علی(ع)، به‌عنوان بدیل غایت‌مند، توحیدی و معنای، امکان بازسازی مفهومی خودشکوفایی در پرتو این آموزه‌ها را بررسی نماید.

۱-۱. بیان مسئله

از مباحث محوری روان‌شناسی معاصر، تبیین مفهوم «رشد و کمال انسانی» و تعیین معیارهای سلامت روان و زیست‌معدار است. نظریه انسان‌گرایانه مازلو با طرح مفهوم «خودشکوفایی»، کوشید تا به ارائه تصویری مثبت، توانمندساز و امیدبخش از انسان بپردازد. این نظریه با تأکید بر استعدادهای درونی، خودآگاهی، خلاقیت و تجربه‌های اوج، جایگاه ویژه‌ای در روان‌شناسی مثبت‌گرا، آموزش و مشاوره یافته‌است. اما این نظریه، از حیث مبانی انسان‌شناختی و غایت‌شناسی با چالش‌های جدی مواجه‌است. محوریت انسان به‌عنوان معیار نهایی ارزش، فقدان پیوند روشن با حقیقتی متعالی و ناتوانی در تبیین معنای رنج، ناکامی و شکست، سبب می‌شود تا در مواجهه با بحران‌های وجودی انسان معاصر — از جمله افسردگی، احساس پوچی، یأس و بی‌معنایی — پاسخ‌هایی ناپایدار ارائه‌دهد. در چنین چارچوبی، تحقق خودشکوفایی به تجربه‌ای شکننده مبدل می‌گردد که به شرایط بیرونی، موفقیت‌های فردی و ارزیابی‌های اجتماعی، وابستگی شدیدی دارد. در مقابل، انسان‌شناسی تبیین‌شده در نهج‌البلاغه امام‌علی(ع)، با تعریف کمال انسانی، در چارچوب توحیدی، غایت‌مند و مسئولیت‌محور، معیار ارزش و موفقیت را نه رضایت دیگران و نه دستاوردهای ظاهری، بلکه جهت‌گیری الهی و عمل برای خداوند می‌داند؛ انسان زیسته بر این مبنا، حتی در شرایط محرومیت، رنج و شکست ظاهری، دچار فروپاشی روانی، احساس پوچی یا یأس وجودی نمی‌شود؛ زیرا معنا و ارزش حیات او به پشتیبانی الهی و غایت متعالی گره‌خورده‌است. البته تطبیق آموزه‌های نهج‌البلاغه با نظریه معاصر خودشکوفایی مازلو، به‌معنای تحمیل مفاهیم جدید بر متنی تاریخی نیست؛ بلکه ناظر به افق فرازمانی انسان‌شناسی علویست؛ افقی که به‌سبب ابتدا بر عقلانیتی و حیانی، ظرفیت تبیین لایه‌هایی از تجربه انسانی را داراست که روان‌شناسی تجربی، قرن‌ها بعد به‌صورت نظری به آن‌ها دست‌یافته‌است.

با وجود پژوهش‌هایی که به نقد کلی نظریه مازلو از منظر اسلامی پرداخته‌اند (Darabi, ۲۰۱۸؛ Sun & Arar, ۲۰۲۰)، اغلب این مطالعات یا اکتفاء به مباحث نظری عام، یا با تمرکز بر قرآن و منابع حدیثی پراکنده، فاقد تحلیل نظام‌مند و تطبیقی ویژگی‌های مشخص انسان خودشکופا بوده‌اند و جای پژوهشی که با تمرکز مستقیم بر نهج‌البلاغه و با رویکردی مسئله‌محور، پیامدهای انسان‌شناختی و روانی دو دیدگاه را در تبیین کمال پایدار انسانی بررسی کند، همچنان خالی است. بر این اساس، مسئله اصلی این پژوهش آنست: آیا مفهوم خودشکوفایی در نظریه مازلو، بدون اتکا به مبانی الهی، قادر به تبیین پایداری روانی، معنا و امید در زندگی انسان است؟ انسان‌شناسی علوی چه ظرفیت‌هایی برای بازتعریف و ارتقای این مفهوم ارائه می‌دهد؟

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تطبیقی — میان‌رشته‌ای و بر اساس الگوی Bereday (توصیف، تفسیر، هم‌نهاد و مقایسه)، می‌کوشد ضمن نقد مبانی نظری مازلو، مؤلفه‌های انسان کامل در نهج‌البلاغه امام‌علی(ع) را تحلیل کرده و نشان دهد که چگونه این دیدگاه می‌تواند الگویی جامع‌تر، پایدارتر و معناتر از کمال انسانی ارائه دهد.

ابزار گردآوری داده: مطالعه اسنادی، تحلیل محتوای کیفی و کدگذاری شاخص‌ها.
مسئله اصلی پژوهش، بررسی تطبیقی ویژگی‌های انسان کامل در دیدگاه امام‌علی(ع) و انسان خودشکופا در نظریه مازلو با تأکید بر رویکرد انسان‌گرایانه روان‌شناسی است.
مسائل فرعی شامل شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های دو دیدگاه و ارزیابی میزان پاسخگویی هر کدام به نیازهای بنیادی و حقیقی انسان است. انتظار می‌رود که تحلیل تطبیقی دو دیدگاه، مبتنی بر جهان‌بینی الهی و دیگری بر مبنای روش تجربی به نتایج کاربردی و جذابی دست‌یابد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد برخی تحقیقات به تطبیق دیدگاه مازلو با آموزه‌های اسلامی یا قرآن پرداخته‌اند، اما هیچ یک به‌طور جامع و سیستماتیک ده ویژگی انسان خودشکופا را با بیانات نهج‌البلاغه تطبیق نداده‌اند؛ به عنوان نمونه، مقاله «بررسی و نقد دیدگاه مازلو در مورد خودشکوفایی با تأکید بر منابع اسلامی» نشان می‌دهد که نظریه مازلو در تبیین کمال انسان محدود به عالم طبیعت است و از نگاه اسلامی ناقص است.^۱ مقاله «نقد و بررسی نظریه انسان‌شناسانه مازلو با رویکردی بر آیات قرآن کریم» نیز بیان می‌کند که کمال مطلق در دیدگاه مازلو دست‌یافتنی نیست، درحالی‌که قرآن، انسان را خلیفه خدا و دارای ظرفیت کمال مطلق می‌داند.^۲ پژوهش‌هایی چون «بررسی تطبیقی دیدگاه انسان خودشکופا از دیدگاه قرآن کریم و روان‌شناسی انسان‌گرا»^۳ و پایان‌نامه دبستانی نیز بدون تمرکز بر ویژگی‌های ده‌گانه مازلو، عمدتاً به بررسی کلی تطبیق انسان کامل و خودشکوفایی پرداخته‌اند.^۴ در نتیجه، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از متون اصلی نهج‌البلاغه و تحلیل دقیق ویژگی‌های رفتاری انسان خودشکופا، به‌صورت موردی و جزئی به بررسی تطبیقی دو دیدگاه می‌پردازد بدین جهت، هم از حیث محتوا و هم ساختار، با آثار پیشین متمایز است. این پژوهش با فرضیه وجود نقاط اشتراک قابل توجه و همچنین افتراق‌هایی به دلیل تفاوت بنیادین جهان‌بینی دو رویکرد، تلاش دارد تا با رویکرد تحلیلی - تطبیقی، خلأ موجود در ادبیات علمی پژوهشی را پر کند.

۱. سید محمدحسین میری و فضل‌الله خادمی، «بررسی و نقد دیدگاه مازلو در مورد خودشکوفایی با تأکید بر منابع اسلامی»، مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، سال چهارم (بهار و تابستان ۱۳۹۸)، شماره ۷، ۵۷-۷۸.

۲. سهراب مروتی و مینا یعقوبی، «نقد و بررسی نظریه انسان‌شناسانه مازلو با رویکردی بر آیات قرآن کریم»، مطالعات قرآن و حدیث، دوره ۴، شماره ۱ (پاییز و زمستان ۱۳۸۹)، صص ۷۷-۹۲.

۳. علی محمدی‌آشنائی و محدثه همتیان نجف‌آبادی، «بررسی تطبیقی دیدگاه انسان خودشکופا از دیدگاه قرآن کریم و روان‌شناسی انسان‌گرا با تأکید بر مدل آبراهام مازلو»، مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، سال ۴، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶).

۴. دبستانی، راضیه‌السادات (۱۳۹۷)، بررسی ویژگی‌های انسان تکامل‌یافته از دیدگاه امام‌علی(ع) در نهج‌البلاغه و روان‌شناسی مازلو (پایان‌نامه کارشناسی ارشد).

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

"کمال انسانی"، امروزه صرفاً یک بحث نظری روان‌شناسی یا فلسفه دین نیست، بلکه از چالش‌های بنیادین زندگی انسان معاصر است؛ گسترش افسردگی، احساس پوچی، یأس از آینده و ناتوانی در مواجهه معنادار با رنج و شکست، نشان می‌دهد که بسیاری از الگوهای رایج رشد فردی و سلامت روان، با وجود کارآمدی‌های نسبی، در تبیین «پایداری معنایی و روانی انسان» با محدودیت‌های جدی روبه‌رو هستند. نظریه خودشکوفایی مازلو، یکی از تأثیرگذارترین نظریه‌های روان‌شناسی انسان‌گرا، در بازتعریف نگاه خوش‌بینانه به انسان و ظرفیت‌های بالقوه اوست. اما تمرکز این نظریه بر تجربه فردی، خودتحقق‌بخشی و معیارهای درون‌ذهنی ارزش، بدون اتکا به مبانی متافیزیکی و غایت‌مند، موجب شده‌است که در تبیین معنا، امید‌پایدار و مقاومت روانی انسان در شرایط بحران، پاسخ‌هایی ناکافی و ناپایدار ارائه‌دهد. این کاستی، ضرورت بازاندیشی انتقادی در مفهوم خودشکوفایی را بیش از پیش برجسته می‌سازد. در این میان، انسان‌شناسی علوی با ارائه افقی متفاوت و عمیق‌تر از کمال انسانی، انسان را عالی‌ترین مظهر الهی می‌داند که با جهت‌گیری توحیدی، عمل برای خداوند و التزام اخلاقی، می‌تواند حتی در شرایط شکست ظاهری، فقر یا رنج، از احساس پوچی، افسردگی و سرخوردگی مصون بماند. در این دیدگاه، معیار ارزش نه قضاوت دیگران و نه کامیابی‌های زودگذر، بلکه قرب الهی و معنا‌مندی حیات است؛ امری که به پایداری روانی و امید وجودی می‌انجامد.

از آنجا که کمتر پژوهش نظام‌مند، تطبیقی و مسئله‌محور، به تحلیل ویژگی‌های مشخص انسان خودشکوفای مازلو در پرتو آموزه‌های نهج‌البلاغه پرداخته‌است و مقایسه و تحلیل پیامدهای روانی و وجودی دو دیدگاه در مواجهه با مفاهیمی چون شکست، یأس، افسردگی و معنای زندگی، انجام نشده‌است؛ می‌توان، با نقد مبانی انسان‌شناختی مازلو با تحلیل آموزه‌های علوی، امکان بازتعریف مفهوم خودشکوفایی را در چارچوبی غایت‌مند، توحیدی و معنازا فراهم آورد. این رویکرد نه تنها به غنای نظری روان‌شناسی و فلسفه دین می‌افزاید بلکه می‌تواند چارچوبی کاربردی برای پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آینده و بازنگری در الگوهای سلامت روان و رشد انسانی ارائه‌دهد.

۲. بحث

۲-۱. مقدمه‌ای بر چارچوب انسان‌شناسی مازلو

آبراهام مازلو (Abraham H. Maslow)، روان‌شناس انسان‌گرای برجسته قرن بیستم، در آثار اصلی خود (ed Motivation and Personality، ۱۹۷۰؛ ۱۵-۱۸: Toward a Psychology of Being، ۲۰۱۳؛ ۵-۱)، با نقد رویکردهای مسلط رفتارگرایی و روان‌کاوی، انسان را واجد ظرفیت‌هایی برای رشد، تعالی و تحقق خویش‌تن معرفی می‌کند. او باور دارد مسیر رسیدن به «خودشکوفایی» (Self-Actualization) درک و عبور موفق از سلسله‌مراتب نیازها را می‌طلبد. فهم ویژگی‌های انسان خودشکופا بدون توجه به زمینه نظری این نیازها، ناقص خواهد بود.

مازلو، در جلد دوم کتاب Motivation and Personality (۱۹۷۰: ۳۵-۴۷)، نظریه‌ای پویا از انگیزش انسانی ارائه می‌کند که بر پنج گروه نیاز استوار است. این نیازها به ترتیب از پایه به قله عبارت‌اند از:

– **نیازهای فیزیولوژیکی (Physiological Needs):** شامل ضرورت‌های زیستی چون غذا، آب، هوا، خواب، پوشاک، مسکن و نیاز جنسی (Maslow, ۱۹۷۰: ۳۶) است که همواره در طول زندگی تکرار می‌شوند و تا تأمینشان، امکان تمرکز بر نیازهای بالاتر کم‌تر است.

– **نیاز به امنیت (Safety Needs):** رابطه مستقیم با احساس ثبات جسمی، روانی، مالی و محیطی دارد (Maslow, ۱۹۷۰: ۳۸-۳۹). امنیت بستری لازم برای رشد اجتماعی و فردی فراهم می‌آورد.

– **نیاز به عشق و تعلق (Love and Belongingness Needs):** گرایش به روابط عاطفی و عضویت در گروه‌های اجتماعی (Maslow, ۱۹۷۰: ۳۹-۴۰). مازلو عدم تحقق این نیاز را عامل بروز انزوای روانی و اختلالات هیجانی می‌داند.

– **نیاز به احترام (Esteem Needs):** شامل احترام از سوی دیگران (اعتبار، جایگاه اجتماعی) و احترام به خود (اعتماد به نفس، احساس ارزشمندی) است (Maslow, ۱۹۷۰: ۴۱). نابسامانی در این سطح موجب احساس حقارت یا بی‌ارزشی می‌شود.

– **نیاز به خودشکوفایی (Self-Actualization Needs):** بالاترین سطح نیازها است که فرد را به تحقق تمام استعدادهای بالقوه‌اش سوق می‌دهد (Maslow, ۱۹۶۸: ۹۳-۹۵). این مرحله جنبه‌های حرفه‌ای، هنری، علمی و معنوی را در بر می‌گیرد.

مازلو تصریح می‌کند که نیازهای پایه‌ای غیرقابل تعویق‌اند و ارضای آنها شرط ظهور نیازهای عالی‌تر است (Maslow, ۱۹۷۰: ۳۷). هرچند بعدها پذیرش موارد استثنایی را مطرح کرد (Maslow, ۱۹۶۸: ۴۵-۴۶) که در آنها نیازهای سطوح بالاتر پیش از تکمیل سطوح پایین‌تر بروز می‌یابند. همچنین (Koltko-Rivera, ۲۰۰۶: ۳۰۳) یادآور می‌شود که الگوی مازلو در بسترهای فرهنگی گوناگون، اشکال متفاوتی پیدا می‌کند.

مازلو، بر اساس مطالعات کیفی شخصیت‌هایی چون لینکلن و انیشتین، ده ویژگی انسان خودشکופا را برمی‌شمارد (Maslow, ۱۹۷۰: ۱۵۰-۱۸۶: Toward a Psychology of Being, ۱۹۶۸: ۱۳۷-۱۶۵):

۱. واقعیت‌گرایی (Realism) – ادراک صحیح و بی‌تحریف واقعیت‌ها، پذیرش شرایط همان‌گونه که هستند (Maslow, ۱۹۷۰: ۱۵۱).

۲. پذیرش (Acceptance) – پذیرفتن خود و دیگران با تمام کاستی‌ها و قوت‌ها (Maslow, ۱۹۶۸: ۱۳۸).

۳. سادگی (Simplicity) – رفتار طبیعی و به دور از تصنع و تجمل (Maslow, ۱۹۷۰: ۱۵۲-۱۵۳).

۴. تمرکز بر مسائل معنادار (Problem-Centering) - توجه به مسائل بنیادی و نه جزئیات سطحی زندگی (Maslow، ۱۹۶۸: ۱۴۰).
۵. استقلال درونی (Autonomy) - تصمیم‌گیری بر اساس معیارهای درونی و نه فشار بیرونی (Maslow، ۱۹۷۰: ۱۵۶).
۶. توان خلوت (Solitude) - انس با خلوت سازنده بدون احساس انزوا (Maslow، ۱۹۶۸: ۱۴۱).
۷. لذت از امور ساده و نو (Freshness of Appreciation) - حس شگفتی از تجربه‌های روزمره (Maslow، ۱۹۷۰: ۱۶۰).
۸. عدالت‌خواهی (Justice) - حساسیت به انصاف و برابری انسانی (Maslow، ۱۹۶۸: ۱۴۴-۱۴۵).
۹. خلاقیت (Creativity) - خلق آثار نو در حوزه‌های گوناگون (Maslow، ۱۹۷۰: ۱۶۳-۱۶۵).
۱۰. همدلی و شفقت (Empathy) - مراقبت و احساس مسئولیت نسبت به رفاه دیگران (Maslow، ۱۹۶۸: ۱۴۷).

۲-۲. انسان‌شناسی علوی و مؤلفه‌های انسان کامل در نهج البلاغه

هرچند اصطلاح «انسان خودشکوفا» به صورت لفظی در نهج البلاغه به کار نرفته است، اما ساختار مفهومی و انسان‌شناختی این اثر، واجد تصویری بسیار عمیق تر و غایت‌مندتر از کمال انسانی است که در ادبیات دینی با عنوان «انسان کامل» شناخته می‌شود که عالی‌ترین مظهر الهی و حامل استعدادهای الهی در عالم خلقت است؛ که در زبان دین شکوفایی استعدادهای انسانی در بهترین حالت ممکن همان "کمال"، با درجات و مراتب متعدد است و معصومین در بالاترین مرتبه کمال و در اوج آن قرار دارند و در مراتب پایین‌تر، سایر انسان‌ها به میزان فاصله با معصوم، از درجاتی از کمال برخوردار می‌شوند. نویسندگان با تحلیل آموزه‌های نهج البلاغه، الگوهای متفاوتی از تحول روانی انسان از جمله تحول انضمامی، تکاملی، انفکاک و تناقصی را مطرح می‌کنند که نشان‌دهنده فرآیند پیچیده و چندبعدی رشد انسان در نگاه علویست؛ در این نگرش، انسان نه موجودی صرفاً تک‌ساختی و روان‌شناختی؛ بلکه دارای ساختاری دوساختی (جوهری-روحانی) است که تحول و کمال او تابع نسبت این ساخت‌ها با یکدیگر است؛ در نتیجه هرگونه تبیین تحول انسان بدون توجه به ساخت روحانی، تحولی ناقص و تقلیل‌گرایانه تلقی می‌شود (رک: رضایی هفتاد و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۶-۲۳).

برخلاف نظریه مازلو که کمال انسان را در چارچوب رشد ظرفیت‌های فردی و تحقق روانی تعریف می‌کند، در انسان‌شناسی علوی، کمال انسان، فرآیندیست که غایت آن «قرب الهی» و «تشبه به حق» است؛ بدین معنا که انسان می‌تواند با تهذیب نفس، عقلانیت، تقوا و اخلاص، در حد وسع بشری «مظهر اسماء و صفات الهی» گردد. در نهج البلاغه، انسان کامل با عناوینی چون متقین، اولیاءالله و مؤمنین توصیف شده و ویژگی‌هایی چون بلندهمتی، عقلانیت، فروتنی، عدالت‌ورزی، اخلاص، صبر، شکرگزاری، پاکدامنی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و عبادت آگاهانه برای شکر نعمت الهی به عنوان مؤلفه‌های اساسی کمال انسانی معرفی می‌شوند (حکمت/۳۳۳؛ خطبه/۸۶؛ نامه/۵۳). نکته بنیادین آن که در این نگرش، معیار ارزش‌گذاری

رفتار انسان نه احساس رضایت درونی و تحقق فردی؛ بلکه «نسبت فعل با رضای الهی» است. از این رو، انسان علوی حتی در شرایط رنج، شکست ظاهری یا محرومیت مادی، دچار احساس پوچی، یأس یا سرخوردگی نمی‌شود؛ زیرا معیار معنا و موفقیت او خداوند است، نه قضاوت دیگران یا تحقق امیال شخصی.

۲-۳. ملاحظات انتقادی در باب مبانی انسان‌شناختی نظریه مازلو

با توجه به تبیین انسان‌شناختی نظریه خودشکوفایی مازلو و تشریح مبانی انسان‌شناسی علوی در نهج‌البلاغه، اکنون می‌توان به صورت تحلیلی به بررسی انتقادی ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نظریه مازلو در تبیین کمال جامع انسانی پرداخت. نقدهای وارد بر نظریه مازلو، که در ادبیات روان‌شناسی و فلسفه تعلیم و تربیت نیز مطرح شده‌اند، ناظر به چند محور اساسی‌اند: فردمحوری افراطی، ابهام مفهومی خودشکوفایی، حاشیه‌ای بودن معنویت و حیانی و محدودیت بستر فرهنگی شکل‌گیری نظریه (Maslow، ۱۹۷۰: ۱۷۴؛ Kaufman، ۲۰۲۰: ۱۱۲-۱۱۳؛ Maslow، ۱۹۶۸: ۱۶۲؛ Koltko-Rivera، ۲۰۰۶: ۳۰۴). با قرار گرفتن نظریه مازلو در افق انسان‌شناسی علوی، این کاستی‌ها برجسته‌تر می‌شوند؛ افقی که در آن، انسان نه صرفاً موجودی محترم با قابلیت رشد روانی، بلکه موجودی الهی‌نسبت، مسئول و غایت‌مند است. در چنین چارچوبی، رشد انسان بدون اتصال به منبع متعالی معنا، به رضایت‌های شکننده و ناپایدار فروکاسته می‌شود. بنابراین به جهت محدودیت عناوین مازلو، مناسب است برای دوری از آشفتگی و ابهام، دسته‌بندی ایشان با تطبیق بر دیدگاه حضرت علی(ع) تبیین و تحلیل گردد.

۲-۳-۱. سادگی، خودانگیختگی و طبیعی بودن

مازلو، سادگی و پرهیز از تصنع را از ویژگی‌های اصلی انسان خودشکوفا و محصول انگیزش‌های درونی و رهایی از فشارهای اجتماعی تلقی می‌کند. به تعبیر او، افراد خودشکوفا، «صورتک به چهره نمی‌زنند» و از رفتارهای نمایشی برای جلب توجه دیگران پرهیز دارند (مازلو، ۱۳۶۷-۱۳۶۶: ۲۳-۲۴). این تبیین، هرچند از حیث روان‌شناختی قابل توجه است، اما انگیزش درونی را بدون تعیین معیار غایی رهامی‌کند. در مقابل، در نگرش امام‌علی(ع)، سادگی و طبیعی بودن ریشه در «اخلاص» دارد؛ اخلاصی که جهت آن، خداوند است. از منظر امام‌علی(ع) ریاکاری، از بزرگ‌ترین آفات اعمال انسانی است و هشدار که عمل فاقد اخلاص، حتی با ظاهری نیکو، فاقد ارزش حقیقیست (حکمت/۲۷۶؛ خطبه/۲۳). در این منظومه فکری، انسان مؤمن نه تنها از انتظار تحسین دیگران رهامی‌شود، بلکه دچار فرسودگی روانی، احساس شکست یا افسردگی نیز نمی‌شود؛ زیرا عمل او برای خداست و معیار ارزش‌گذاری، خارج از نوسانات روانی و اجتماعی قرار می‌گیرد و این از تمایزهای بنیادین انسان‌شناسی علوی بر نظریه مازلو است.

۲-۳-۲. لذت از مواهب زندگی و تازگی تجربه‌ها

از منظر روان‌شناسی انسان‌گرایانه، یکی از ویژگی‌های برجسته افراد خودشکوفا، توانایی آن‌ها در درک تازگی و لذت مستمر از تجارب زندگی است. این افراد برخلاف کسانی که درگیر تکرار، یکنواختی و روزمرگی می‌شوند، نسبت به پدیده‌های به‌ظاهر ساده اما ژرف زندگی واکنش‌هایی اصیل، پرشور و آکنده از حس تحسین، نشان می‌دهند. مازلو تأکید می‌کند که افراد خودشکوفا «ظرفیتی اعجاب‌انگیز برای تحسین دوباره

و دوباره زیبایی‌های ساده زندگی دارند. آن‌ها از دیدن همان چیزهایی که دیگران عادت کرده‌اند، به وجد می‌آیند، حیرت می‌کنند و لذت می‌برند، حتی اگر این تجربه‌ها برای دیگران رنگ کهنگی داشته باشد (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۳۶). برای این افراد، یک طلوع یا غروب آفتاب، تجربه‌ای هربار تازه و شوق‌برانگیز است؛ زیرا ادراک آنان از واقعیت، از سطح عادت‌های روزمره فراتر رفته و ذهن‌شان توانایی «نوشدن» و «تازه دیدن» را حفظ کرده است. در منابع اسلامی نیز می‌توان جلوه‌هایی از این روحیه را در چهره انسان مؤمن مشاهده کرد؛ امام علی (ع) در توصیف پرهیزگاران می‌فرماید: «شب را به یاد خدا به صبح می‌رسانند، درحالی که ترسان‌اند، و صبحگاهان شادمان؛ ترسان از غفلت، و شادمان از فضل و رحمتی که بر آنان فرود آمده است» (خطبه/۱۹۳)؛ در این تعبیر، «شادمانی» ناشی از توجه به فرصت دوباره‌ای است که در هر بامداد برای تعالی و رشد فراهم می‌شود. درواقع، انسان مؤمن نیز مانند فرد خودشکופا، هر روز را با حس تازگی و انگیزه‌ای درونی آغاز می‌کند.

اما تفاوت نگاه امام علی (ع) با مازلو در بُعد معنایی و غایت‌شناسی این تجربه‌هاست. از نگاه مازلو، این لذت‌ها بخشی از تحقق روانی و خودشکوفایی انسانی در دنیاست؛ ولی امام علی (ع) ضمن تأکید بر ارزش تجربه‌های حسی و لذت‌های مشروع، انسان را به فراتر از آن‌ها توجه می‌دهند و زندگی مؤمن را در سه بخش متعادل: برای مناجات با خدا، برای تأمین معاش و برای بهره‌مندی حلال از دنیا تقسیم می‌کنند. این نگاه، لذت را نه تنها مجاز، بلکه ضرورتی برای تعادل روانی و معنوی انسان می‌داند؛ (حکمت/۳۹۰) اما هشدار که دنیا نباید، هدف نهایی قرار گیرد (حکمت/۴۱۵). بنابراین، در یک نگاه تطبیقی، می‌توان گفت که هر دو دیدگاه بر تجربه اصیل و شادمانه زیستن تأکید دارند. مازلو این ظرفیت را نشانه‌ای از سلامت روانی و خودشکوفایی می‌داند، اما امام علی (ع) آن را جزئی از مسیر معنوی انسان در راه تقرب الهی معرفی می‌کنند. بدین ترتیب، ادراک زیبایی و لذت از تجربه‌های ساده زندگی، می‌تواند هم نشانه‌ای از بالندگی روانی باشد و هم نشانه‌ای از تعالی روحی؛ به شرط آنکه با درک هدف غایی انسان، یعنی رشد، معنا یابد.

۲-۳-۳. تلاش برای حقیقت‌جویی و مواجهه با ناشناخته‌ها

در نظریه خودشکوفایی مازلو، یکی از شاخصه‌های اصلی افراد خودشکופا، میل عمیق آن‌ها به کشف حقیقت، شناخت امور مبهم و گشودگی نسبت به ناشناخته‌هاست. چنین افرادی به جای ترس از ابهام، به استقبال آن می‌روند و ناشناخته‌ها را بستری برای رشد، بسط درک و شکوفایی ذهنی خود می‌دانند و معتقدند: «افراد سالم عموماً از ناشناخته نمی‌هراسند و احساس ناایمنی نمی‌کنند؛ بلکه در مواجهه با پدیده‌های مبهم، آرامش خود را حفظ کرده و حتی مجذوب آن‌ها می‌شوند» (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۱۹-۲۰). برای این افراد، کشف حقیقت صرفاً فعالیتی ذهنی یا علمی نیست، بلکه بخشی از فرایند کلی «شدن» و «بالیدن» در حیات انسانیت است. در این میان، ترس از ناشناخته به عنوان یکی از موانع مهم خودشکوفایی مطرح است. مازلو در توصیف افراد خودشکופا تأکید می‌کند که آن‌ها برخلاف عموم مردم، تمایل به ثبات و قطعیت ندارند؛ بلکه از ناحیه ابهام تغذیه فکری و معنوی می‌شوند. آن‌ها پذیرای پویایی، بی‌ثباتی و شک هستند؛ زیرا این وضعیت‌ها، بستر رشد ذهنی و کشف عمیق‌تر حقیقت را فراهم می‌سازند.

در اندیشه امام علی (ع) نیز نشانه‌هایی از این رویکرد می‌توان یافت. آن‌جا که راهکار مواجهه با ترس را ورود آگاهانه به دل آن می‌دانند که اگر از چیزی می‌ترسی، در دل آن وارد شو، زیرا هراس از آن، دشوارتر از مواجهه واقعی با آنست (حکمت/۱۷۵): «این سخن نشان می‌دهد در نگاه علوی، پرهیز از ناشناخته‌ها نه تنها رشد نمی‌آورد، بلکه به تشدید ترس و توقف در مسیر معرفت می‌انجامد. امام همچنین به نقش جهل در شکل‌گیری ترس و دشمنی با ناشناخته‌ها اشاره می‌کنند: «الْأَسُّ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا» (حکمت/۱۷۲). از این منظر، خصومت با ناشناخته‌ها برخاسته از ناآگاهی است، بدین ترتیب، ریشه رویارویی صحیح با مجهولات، در افزایش معرفت و وسعت‌بخشیدن به افق فکری انسان نهفته است.

بر این اساس، می‌توان گفت که هم در نظریه مازلو و هم اندیشه امام علی (ع)، انسان متعالی کسی است که با درکی روشن و شجاعانه، به استقبال ناشناخته‌ها می‌رود و از آن‌ها به‌عنوان زمینه‌ای برای کشف حقیقت، شکوفایی درونی و تعالی وجودی بهره‌می‌برد. البته تفاوت در غایت این مواجهه‌است: در نگاه مازلو، این فرایند در جهت تحقق خود و رشد فردی انسان صورت می‌گیرد؛ ولی در نگاه امام علی (ع)، مواجهه با ناشناخته‌ها وسیله‌ای برای نیل به حقیقت متعالی‌تر، یعنی معرفت الهی و کمال روحانی است.

۲-۳-۴. عدالت‌محوری و آزادی‌منشی در شخصیت انسان خودشکופا

با توجه به اینکه این بند از ویژگی‌ها، در آثار مازلو نیامده و هر چند که در فهرست ده ویژگی افراد خودشکופا که مازلو ارائه می‌دهد، به عنوان «justice» تصریح نشده‌است؛ اما ویژگی احترام به ارزش ذاتی انسان‌ها فارغ از طبقات اجتماعی (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۴۶) با مؤلفه‌هایی مانند fairness (منصف بودن)، acceptance of others (پذیرش دیگران فارغ از موقعیت یا تفاوت‌ها)، و democracy of character (دموکراسی شخصیت) را برمی‌شمارد (Maslow, ۱۹۷۰: ۱۵۵-۱۶۰). که ناظر به بی‌طرفی در ارزیابی دیگران، عدم تبعیض و احترام به ارزش ذاتی انسان‌هاست. که می‌توان از آن عنوان مستقلی به نام «عدالت» استخراج کرد تا امکان مقایسه دقیق با عدالت‌محوری در نهج‌البلایه فراهم شود. هرچند این استخراج تحلیلی، به معنای ادعای همسانی مفهومی نیست، اما فرصتی برای کشف نقاط تلاقی و تفاوت‌های بنیادین میان دو دستگاه فکری فراهم می‌آورد. در نگاه مازلو، چنین رویکردی ریشه در امنیت روانی، خوداتکایی شخصیتی و آزادمنشی دارد و کارکرد آن، ایجاد روابط بین فردی سالم و کاهش تنش‌های ناشی از پیش‌داوری فرهنگی است. از منظر مازلو، افراد خودشکופا در قضاوت درباره دیگران، معیارهای سطحی و ظاهری نظیر طبقه اجتماعی، ثروت، نژاد یا رنگ پوست را کنار می‌گذارند و بر ارزش ذاتی و یکتایی وجودی انسان‌ها تأکید دارند. او می‌نویسد: «عمیق‌ترین و در عین حال مبهم‌ترین استعدادی که این‌گونه افراد دارند، توانایی درک و ارج نهادن به یکتایی شخصیت هر انسان، صرف‌نظر از ویژگی‌های بیرونی اوست» (مازلو، ۱۳۶۷-۱۳۶۶: ۴۶). انسان خودشکופا، با داشتن نوعی گشودگی روانی، توان درک کرامت عام انسانی را داراست و اصول اخلاقی جهانی را بر پیش‌داوری‌های اجتماعی ترجیح می‌دهد. در اندیشه امام علی (ع)، نیز کرامت انسانی و عدالت‌محوری بنیاد اصلی رابطه با دیگران به‌شمار می‌رود و مبنای برتری، تقواست (حجرات/۱۳) و هرگونه تفاخر قومی، نژادی و طبقاتی، مردوداست. به تصریح علامه طباطبایی (ره)،

این آیه، مبنای سیاست اجتماعی امام علی(ع) است؛ با این اعتقاد که تفاوت‌های قومی و نژادی صرفاً برای شناخت متقابل در جامعه، نه سلطه و برتری‌جویی وضع شده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۸۹/۱۸) و برتری بر پایه تقوا، «عدالت» به عنوان یکی از ارکان حکومت و اخلاق فردی، معنایی بسیار گسترده‌تر و غایت‌مندتر دارد. امام علی(ع) عدالت را نه فقط در رفتار فردی، بلکه در ساختار اجتماعی، قضائی و اقتصادی، "اجرای عدالت اجتماعی" را لازم می‌داند؛ عدالت، معیار توزیع حقوق و اجرای حدود است و تخطی از آن موجب زوال مشروعیت حاکمیت می‌گردد. عدالت علوی صرفاً به بی‌طرفی روانی محدود نمی‌شود، بلکه مبتنی بر شناخت حق، التزام به آن، و برقراری توازن در تمام عرصه‌های زندگی است؛ امام(ع) در نامه معروف خود به مالک اشتر، بر رعایت عدالت و همدلی با همه اقشار مردم تأکید می‌ورزد و انصاف‌ورزی نسبت به خدا، مردم، نزدیکان و حتی گروه مورد علاقه فرمانروا، را از شرایط مشروعیت اخلاقی حکومت دانسته است (نامه ۵۳).. ترک انصاف، نوعی ظلم است که بنیاد عدالت را فرو می‌ریزد و از مصادیق بارز اجرای عدالت، اقدام قاطعانه امام در بازگرداندن اموال به ناحق بخشیده شده بیت‌المال در آغاز خلافت است (خطبه ۱۵).

در جمع‌بندی، انسان مطلوب در هر دو اندیشه، برخوردار از شخصیت آزادمنش، منصف و عدالت‌طلب است؛ چنین انسانی کرامت ذاتی نوع بشر را به رسمیت می‌شناسد، تفاوت‌های بیرونی را ملاک قضاوت نمی‌داند و برای تحقق ساختاری اخلاقی و انسانی در جامعه تلاش می‌کند.

۲-۳-۵. مسئولیت‌پذیری و مسأله‌مداری در انسان خودشکופا

در نظریه خودشکوفایی مازلو، انسان‌های کامل از خودمحوری فاصله گرفته‌اند و زندگی‌شان بر پایه تعهدی فراتر از نیازهای شخصی شکل می‌گیرد. آن‌ها با دغدغه‌هایی نوع‌دوستانه، خود را نسبت به سعادت دیگران مسئول می‌دانند. مازلو تأکید می‌کند: «این وظایف، عمدتاً غیرشخصی و خیرخواهانه‌اند و در جهت به‌روزی نوع بشر یا گروهی خاص قرار دارند» (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۳۰). چنین انسان‌هایی، به تعبیر سیاسی، میان خود و دیگران تمایز ارزشی قائل نیستند و نسبت به خوشبختی هم‌نوعان، صمیمانه دل‌بسته‌اند (سیاسی، ۱۳۹۰: ۲۰۰). با این تفاوت که در اندیشه امام علی(ع)، دامنه مسئولیت فراتر، شامل انسان‌ها، موجودات دیگر و حتی زمین است (خطبه ۱۶۷). نگاه علوی به مسئولیت، فراگیر، دقیق و برخاسته از عمق توحید اجتماعی است؛ در این چارچوب، فضایل اخلاقی، تعهد اجتماعی و رعایت حقوق دیگران نه مرحله‌ای پس از رشد فردی، بلکه جزء لاینفک هویت انسان کامل در نگاه علوی به‌شمار می‌آیند (محقق و صحابت‌انور، ۱۳۹۶: ۲۴-۲۷). حضرت در بیانی بلند، خدمت به خلق را عامل بقای نعمت الهی می‌داند (حکمت/۴۲۵) و خودپسندی را دشمن عقل و آن را مانعی جدی برای رشد فکری و اخلاقی می‌داند (حکمت/۲۱۲) انسان کامل در مکتب علوی، نه تنها در پی خدمت به دیگران است؛ حتی در صورت نیاز، از خواسته‌ها و نیازهای خود نیز می‌گذرد، اطعام سه‌روزه فقرا توسط امام علی(ع)، حضرت فاطمه(س) و فرزندان‌شان، علی‌رغم گرسنگی خود؛ نمونه بارز این نوع ایثار است که در سوره «انسان» متجلی شده است (انسان/۸). در جمع‌بندی: هرچند در نظریه مازلو، انسان خودشکופا دغدغه‌مند کمک به دیگران است، اما در مکتب امام علی(ع)، انسان

کامل، فراتر از مسئله‌مداری انسانی، با دست‌یابی به اوج ایثار و مسئولیت کیهانی؛ حتی جان و رفاه خویش را در راه تعالی دیگران فدا می‌کند.

۲-۳-۶. استقلال فکری و مقاومت در برابر هم‌رنگی با جماعت

در نگاه مازلو، از ویژگی‌های بارز انسان‌های خودشکوکا، استقلال در داوری ارزشی و فکری است. این افراد، الزاماً پیرو فرهنگ، سنت و هنجارهای رایج جامعه نیستند، بلکه با نگاهی موشکافانه و انتقادی، با رد آن‌بخش از عناصر فرهنگی ناسالم یا غیرمنطقی، از پذیرش کورکورانه آن‌ها سرباز می‌زنند. این موضع‌گیری، نه به معنای مخالفت صرف با فرهنگ یا هنجارهای جمعی، بلکه ناشی از نوعی استقلال درونی، سلامت روانی و درک عمیق اخلاقی است (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۵۲-۵۳). و مقاومت انسان خودشکوکا در برابر هم‌رنگی با جماعت، نه نشانه ناسازگاری یا طغیان کور، بلکه انعکاسی از تشخیص فردی، خودآگاهی، و صداقت با خویش است. چنین فردی، تنها زمانی با عرف و فرهنگ همراهی می‌کند که آن را عقلانی، اخلاقی و منطبق با ارزش‌های درونی خود بیابد. بنابراین برخلاف برخی برداشت‌های سطحی، مازلو هرگونه مخالفت با فرهنگ غالب را نشانه رشد نمی‌داند؛ بلکه ملاک او، حفظ اصالت و ارزیابی نقادانه ارزش‌ها بر پایه وجدان و خودشناسی است.

در سطح ویژگی‌های روان‌شناختی، برخی شاخص‌های انسان خودشکوکا نزد مازلو، مانند خودآگاهی، استقلال در داوری، حقیقت‌جویی و گشودگی به تجربه، با مؤلفه‌هایی که در نهج‌البلاغه برای انسان خردمند برشمرده شده، قابل مقایسه است. در پژوهش مربوط به خردمندی در نهج‌البلاغه، ویژگی‌هایی چون میانه‌روی، گشودگی به تجارب، دوستی با دانایان، مشورت، دوراندیشی، بصیرت، آگاهی و کسب دانش از شاخص‌های فرد خردمند دارای استقلال فکری دانسته شده است (رک:). که در مکتب امام‌علی(ع)، این استقلال فکری، نه صرفاً واکنشی روان‌شناختی، بلکه پدیده‌ای معرفتی، عقلانی و الهی تلقی می‌شود که بر مبنای یقین، تقوا، و تعهد به حق استوار است. انسان کامل در نگاه علوی، با تعقل در مرز میان حق و باطل، و تشخیص راه درست، در برابر فشارهای اجتماعی، لجاجت‌های قبیله‌ای، و سرزنش‌های دیگران، از مسیر حق منحرف نمی‌شود. امام‌علی(ع) در نامه‌ای به فرزندش امام‌حسن(ع) می‌نویسد: «برای حق در مشکلات و سختی‌ها شناکن و در راه خدا، ملامت سرزنش‌گران تو را باز ندارد» (نامه/۳۱). در بیان حضرت، اولیاءالله، انسان‌هایی هستند که با جریان غالب دنیاپرستی مخالفند، به ظواهر فریبده دنیا پشت کرده‌اند و راه متفاوت از عموم مردم برگزیده‌اند (حکمت/۴۳۲). بدین ترتیب، در این اندیشه، استقلال فکری نه تنها نشانه رشد فردی، بلکه نتیجه تعهد به حق و تمایز عمیق میان حق و باطل است و عقلانیت مؤمن، نه صرفاً قرارگرفتن در مقابل جماعت؛ بلکه گزینش مسیر درست حتی در مخالفت با عرف عمومی و نشان‌دهنده وفاداری به حقیقت است. در اینجا، تفاوتی بنیادین میان دو دیدگاه آشکار می‌شود؛ مازلو استقلال را بر مبنای خودآگاهی فردی و وفاداری به درون می‌سنجد و مقاومت در برابر جریان‌های ناسالم را نشانه‌ای از اصالت شخصیت می‌داند، ولی معیاری فراشخصی برای ارزیابی ارزش‌های فرهنگی ارائه نمی‌دهد؛ درحالی‌که در نظر امام‌علی(ع) ملاک نهایی در حق‌مداری است و مخالفت با فرهنگ تنها زمانی فضیلت تلقی می‌شود که به منظور دفاع از حق و

پرهیز از باطل باشد. در نتیجه، گرچه هر دو دیدگاه، استقلال از فشار اجتماعی و مقاومت در برابر هم‌رنگی با جماعت را ستوده‌اند، اما در مبانی، اهداف و معیارهای داوری با یکدیگر تفاوت دارند. از منظر مازلو، این مقاومت بخشی از فرایند تحقق خود و سلامت روانی است، درحالی‌که در اندیشه علوی، نشانه ایمان، عقلانیت دینی، و حرکت در مسیر حق مطلق الهی است. این تمایز، وجه تمایز کلیدی میان انسان خودشکوفاز منظر روان‌شناسی، و انسان کامل از منظر معنوی و الهی را آشکار می‌سازد.

۷-۳-۲. تجربه اوج و اتصال با ساحت قدسی

مازلو در تبیین ویژگی‌های انسان‌های خودشکوفاز، به پدیده‌ای بنیادین به نام تجربه اوج (Peak Experience) اشاره می‌کند؛ لحظاتی کوتاه اما عمیق که فرد در آن‌ها از جریان معمول زمان و مکان دچار نوعی گسست شده و احساس یگانگی با هستی، شیدایی در برابر زیبایی، گشودگی ادراکی و وجد وجودی را تجربه می‌کند: «در لحظات اوج، فرد خود را گم می‌کند، از خویشتن معمول فراتر می‌رود و به سطحی از آگاهی می‌رسد که سراسر آن، زیبایی، شگفتی، و معنا است... گویی چشم‌انداز بی‌کرانی در برابر او گشوده شده، و همه چیز با نظم یگانه درک می‌شود» (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۳۸-۳۹). مازلو منشأ این تجربه را در تحقق لایه‌های عمیق‌تر شخصیت، رهایی از دفاع‌های روانی، و گشودگی در برابر جهان می‌بیند و تأکید دارد که این تجربه، گرچه ممکن است مشابه تجارب عرفانی یا دینی باشد، اما در تبیین روان‌شناختی او، از ارجاع به مفاهیم ماوراءطبیعی یا الهی پرهیز می‌شود (مازلو، ۱۳۶۹: ۲۳۰). به عبارت دیگر، تجربه اوج در منظومه فکری مازلو، یک تجربه درونی-انسانی است که از سلامت روان، رشد درونی و خودشکوفایی ناشی می‌شود؛ نه الزاماً از رابطه‌ای متافیزیکی با عالم غیب. در نقطه مقابل، در اندیشه امام‌علی(ع)، تجربه‌های متعالی که به ظاهر شباهت‌هایی با تجربه اوج دارند، با ریشه‌ای هستی‌شناختی و الهی و نه صرفاً روان‌شناختی. این تجربه‌ها، نتیجه سلوک معنوی، تهذیب نفس، و اتصال با ملکوت هستند. امام‌علی(ع) در توصیف حالات شهودی می‌فرماید: «من نور وحی و رسالت را می‌دیدم و بوی نبوت را می‌بویدم... علی، تو آن‌چه را من می‌شنوم می‌شنوی و آن‌چه را من می‌بینم می‌بینی، جز آن‌که تو پیامبر نیستی» (خطبه/۱۹۲). در این‌جا، تجربه متعالی امام(ع) نه امری صرفاً درونی، بلکه نوعی ادراک قدسی با پشتوانه غیبی است که از راه قلب و سلوک الهی حاصل می‌شود. در قرآن نیز این نوع درک باطنی به صورت الهام تقوایی مورد تأکید قرار گرفته است که تقوا، عامل تمییز حقیقت و درک مافوق‌عقل است (انفال/۲۹).

در نتیجه، هرچند مازلو و امام‌علی(ع) هر دو به امکان تجربه‌هایی متعالی و عمیق در حیات انسان باور دارند، اما مبانی تبیینی و غایت‌شناختی آن‌ها متفاوت است. در نگاه مازلو، این تجربه، اوج خودتحقق بخشی انسانی در بستر آگاهی روان‌شناختی است؛ ولی در دیدگاه علوی، تجربه متعالی با مراتب باطنی وجود، صفای قلب، و اتصال با خداوند گره خورده و واجد معنای معرفتی، اخلاقی و مسئولیت‌بخش است؛ از این‌رو، نمی‌توان تجربه اوج در نظریه مازلو را با تجربه‌های شهودی در اندیشه دینی به‌صورت هم‌ارز مقایسه کرد؛ بلکه آنچه ممکن است به عنوان نقطه تلاقی دیده‌شود، وجود لحظاتی از تعالی و خروج از خود متعارف در هر دو سنت

فکری است و این دو نوع تجربه، دارای تفاوت‌های مبنایی در منشأ، معنا و غایت: یکی مبتنی بر روان‌شناسی انسان‌گرایانه و دیگری مبتنی بر شهود قدسی، سلوک عرفانی، و اتصال به حقیقت متعالی هستند.

۲-۳-۸. همدلی و محبت در چهارچوب باورهای روان‌شناسی و دینی

در دیدگاه مازلو، افراد خودشکופا دارای عشقی گسترده و عطوفتی عمیق نسبت به همه انسان‌ها هستند. این عشق نه تنها به کسانی که شایسته و نیکوکارند، بلکه حتی به خطاکاران و کسانی که در مسیر خطا گام برمی‌دارند نیز سرایت می‌کند. آنان خود را عضوی از خانواده بزرگ انسانی می‌دانند و از هر گونه آزار و اذیت دیگران پرهیز می‌کنند و: «خواستاران تحقق خود به گونه‌ای واقعی و خالص، دوستدار و غمخوار نوع بشرند» (مازلو، ۱۳۶۹: ۲۳۲). روابط آن‌ها غالباً عمیق، گزینشی و به دور از سطحی‌نگری است و نسبت به کودکان و افراد آسیب‌پذیر حساسیت و واکنش‌های عاطفی ویژه‌ای دارند. اما در مکتب امام‌علی(ع)، مفهوم محبت و همدلی در چارچوبی گسترده‌تر، عقلانی‌تر و توحیدی تعریف می‌شود. محبت و مدارا با مردم، از جمله فضایل تقوا و عقلانیت دینی به شمار می‌آید. در نامه به مالک اشتر، امام‌علی(ع) بر گذشت از خطاهای مردم و برخورد نرم با آنان، تأکید می‌کنند (نامه ۵۳). همچنین، ایشان در خطبه‌ای ویژگی‌های متقین را چنین برمی‌شمارند: «نیکی‌اش به همه می‌رسد و آزارش به کسی نمی‌رسد» (خطبه ۱۹۲). در این نگرش، محبت‌ورزی بخشی جدایی‌ناپذیر از عقلانیت دینی است، به گونه‌ای که امام دوستی با مردم را نیمی از عقل خواندند (حکمت ۱۴۲). قرآن کریم نیز مؤمنان را برادر یکدیگر معرفی می‌کند (حجرات ۱۰). این برادری نه شامل هر انسانی صرفاً به‌خاطر بشریت، بلکه در چارچوب ایمان مشترک تعریف می‌شود. از این رو، محبت در اندیشه امام(ع) مبتنی بر حب الهی و در دوستی با دوستان خدا و بغض نسبت به دشمنان خدا جایگاه دارد. این مفهوم نشان می‌دهد که محبت و همدلی دینی، فراتر از یک ویژگی شخصیتی ساده، به تعهد و بینش الهی و اخلاقی گره خورده است. به این تفاوت بنیادین که در نظریه مازلو، همدلی به مثابه یک خصیصه روان‌شناختی فراگیر و جهان‌شمول بیان می‌شود، در حالی که در منظومه فکری امام(ع)، همدلی و محبت در پرتو تقوا، ایمان و شناخت حق و باطل معنای یابد و همواره در مسیر تحقق عدالت و اخلاق الهی قرار دارد.

۲-۳-۹. ارضای نیازهای سطوح مختلف

از دیدگاه مازلو، افراد خودشکופا نیازهای پایه‌ای فیزیولوژیکی خود را به‌درستی می‌پذیرند و برای تأمین آن‌ها تلاش می‌کنند؛ مانند اشتها، متعادل، خواب کافی و پاسخگویی به نیازهای جنسی. اما این افراد صرفاً به رفع نیازهای حیوانی اکتفا نمی‌کنند، بلکه به سطوح بالاتر نیازهای انسانی از جمله امنیت، محبت و احترام نیز توجه دارند (مازلو، ۱۳۶۶-۱۳۶۷: ۱۴).

در اسلام، علاوه بر به رسمیت‌شناختن همه نیازهای مادی و معنوی انسان، بر کیفیت و چارچوب صحیح ارضای آن‌ها تأکید می‌شود. برخلاف مازلو که صرفاً بر تحقق نیازها متمرکز است و کیفیت آن را مشخص نمی‌کند، امام‌علی(ع) نیازهای مادی را همراه با معیارهای اخلاقی و شرعی مطرح می‌نماید، انسان کامل در مکتب امام‌علی(ع) در چارچوب شرعی و متعادل، نیازهای جسمانی مانند خواب، غذا و نیاز جنسی را رفع می‌کند تا از افراط و تفریط پرهیز کند. برای مثال، امام‌علی(ع) ضمن تأکید بر اهمیت رفع نیاز جنسی،

پاکدامنی و خودکنترلی را بسیار ارزشمند می‌شمارد (حکمت/۴۷۴) و از سوی دیگر، درباره ارضای نیازهای غذایی، کیفیت حلیت و پاکی غذا را شرط اساسی می‌داند و حتی خوردن غذایی که در حلال یا حرمت آن شک وجود دارد، جایز نمی‌داند (نامه/۴۵). بنابراین، ارضای نیازهای انسانی از منظر امام(ع) فراتر از تأمین صرف نیازهاست و به رعایت اخلاق، تقوا و حدود الهی توجه دارد، که این جامعیت در نظریه مازلو کمتر برجسته شده است.

۲-۳-۱۰. تشخیص هدف و وسیله

مازلو باور دارد که افراد خودشکوفایان میان هدف و وسیله توان تمایز روشن را دارند و همواره هدف‌ها را بر وسایل مقدم می‌دارند (مازلو، ۱۳۶۷-۱۳۶۶: ۴۷). این رویکرد نشان‌دهنده تمرکز بر غایت‌های والا و معنوی است، نه صرفاً ابزارهای دست‌یابی به آن‌ها.

از منظر امام علی(ع)، هدف نهایی آفرینش، کسب قرب الهی و زندگی ابدی در جهان آخرت است. رسیدن به خود! (حکمت/۴۶۳). امام نگرش دنیا را عامل بینش عمیق و حق‌شناسی، اما نگاه به دنیا به عنوان هدف نهایی را مانع درک حقیقت می‌داند (خطبه/۸۲). برخلاف مازلو که هدف و وسیله را عمدتاً در محدوده مادی تعریف می‌کند، امام علی(ع) هستی را فراتر از دنیا و مادیات می‌داند و تمامی اهداف و وسایل دنیوی در چارچوبی فراطبیعی و با هدف قرب الهی معنایی یابد. بنابراین، هرچه مازلو به عنوان هدف یا وسیله می‌شناسد، در نگرش امام(ع) وسیله وصول به مقصد نهایی و کمال انسانی یعنی آخرت است.

۲-۳-۱۱. جمع‌بندی و تحلیل نهایی

بر اساس یافته‌های این پژوهش، هرچند نظریه خودشکوفایی مازلو و انسان‌شناسی در برخی مؤلفه‌ها مانند خودآگاهی، استقلال رأی، حقیقت‌جویی و همدلی اشتراکات ظاهری دارند، با این حال، تفاوت اصلی دو دیدگاه در منشأ و غایت کمال آشکار می‌شود. در نظریه مازلو، خودشکوفایی عمدتاً بر تحقق ظرفیت‌های درونی فرد مبتنی است؛ اما در انسان‌شناسی علوی، کمال انسان بدون پیوند با معنا، خودآگاهی معنوی، تواضع، دگرخواهی و پرسش از غایت هستی کامل نمی‌شود. از این منظر، مؤلفه‌هایی که در پژوهش‌های مربوط به هوش معنوی در نهج البلاغه برجسته شده‌اند، نشان می‌دهند که تعالی انسان صرفاً روان‌شناختی نیست، بلکه ماهیتی معنوی و غایت‌مند دارد لذا کمال انسان بدون پیوند با معنا و خودآگاهی، تواضع و دگرخواهی کامل نمی‌شود؛ (رک: یعقوبی و همکاران، ۱۳۹۹). بنابراین در تطبیق دو رویکرد، این مشابهت‌ها در سطح مبانی فلسفی، غایت‌شناختی و هستی‌شناختی، ماهیتی کاملاً متفاوت دارد. از این رو، مقایسه این دو دیدگاه، صرفاً تطبیقی مفهومی نیست بلکه مواجهه دو دستگاه انسان‌شناختی ناهم‌افق است؛ در نظریه مازلو، خودشکوفایی فرایندی عمدتاً روان‌شناختی، فردمحور و متکی بر تجربه زیسته انسان است که غایت آن تحقق استعدادهای بالقوه و رضایت درونی فرد تعریف می‌شود. در این چارچوب، استقلال فکری به معنای مقاومت در برابر فشارهای اجتماعی، و تجربه‌های اوج به مثابه لحظات تعالی روانی تفسیر می‌شوند. با این حال، این نظریه در تبیین معنای رنج، شکست، یأس و بحران‌های وجودی انسان، به سبب فقدان اتصال به یک غایت متعالی و پایدار، با محدودیت‌های بنیادین مواجه است.

در مقابل، در نگاه انسان‌شناسانه علوی، انسان کامل، موجودیست که کمال او نه در تحقق صرف ظرفیت‌های درونی، بلکه در اتصال وجودی به خداوند، تقوا، اخلاص و حرکت آگاهانه به سوی قرب الهی معنایی‌یابد و به دلیل آن که معیار ارزش‌گذاری اعمال او خداوند است، دچار احساس شکست، افسردگی، یأس و پوچی نمی‌شود؛ زیرا موفقیت و معنا را وابسته به رضایت الهی می‌داند، نه قضاوت دیگران یا دستاوردهای بیرونی؛ از منظر امام‌علی(ع)، انسان به عنوان عالی‌ترین مظهر الهی در عالم، می‌تواند با تهذیب نفس و عقلانیت توحیدی، در حد وسع بشری، مظهر اسماء و صفات الهی گردد و «همچون حق» در جهان عمل کند. اما در دیدگاه مازلو، انسان اگرچه موجودی محترم و دارای توانمندی‌های بالقوه تلقی می‌شود، اما این توانمندی‌ها به افق تعالی هستی‌شناختی فراتر از فرد راه نمی‌یابد. براین اساس، تفاوت بنیادین دو دیدگاه در تعریف «شکوفاسازی استعدادها» آشکار می‌شود: شکوفایی در مکتب علوی، انسان را از سطح رضایت روانی فراتر برده و به ساحت معنا، مسئولیت الهی و کمال وجودی سوق می‌دهد؛ مسیری که او را به «عرش قرب الهی» می‌رساند، در حالی که نظریه مازلو، علی‌رغم ارزشمندی‌هایش، انسان را عمدتاً در افق «فرش روان‌شناختی» و خودتحقق بخشی فردی متوقف می‌سازد. و نتیجه نهایی پژوهش این که تلفیق دستاوردهای روان‌شناسی انسان‌گرا با جهان‌بینی توحیدی، نه تنها موجب غنای نظری مفهوم خودشکوفایی می‌شود، بلکه الگویی جامع‌تر، پایدارتر و پاسخ‌گوتر به نیازهای عمیق وجودی انسان معاصر ارائه می‌دهد؛ همچنان که پژوهش‌های میان‌رشته‌ای اخیر نیز نشان می‌دهد که آموزه‌های علوی، افزون بر غنای نظری، از ظرفیت بالا در ارتقای مهارت‌های روانی، نظیر کنترل خشم و تنظیم هیجان برخوردارند و می‌توانند الگویی عملی در روان‌شناسی معاصر باشد (نسیمی و کرامتی، ۱۴۰۴)؛ الگویی که توان مواجهه با بحران معنا، رنج، شکست و سرخوردگی را دارد. این اختلاف ماهوی به روشنی نشان می‌دهد که نگاه صرف روان‌شناسی تجربی نمی‌تواند به عمق ابعاد وجودی و معنوی انسان دست یابد؛ بلکه تلفیق نگرش دینی و فلسفی با مدل‌های روان‌شناختی، کلید گشایش دریچه‌ای نوین به سوی فهم جامع از رشد و خودشکوفایی انسان است. چنین رویکردی، علاوه بر افزایش غنای علمی حوزه‌های روان‌شناسی و فلسفه دین، چارچوبی کاربردی و چندبعدی جهت پژوهش‌های پیش‌رو فراهم می‌آورد. در نهایت، این پژوهش توصیه می‌کند که برای توسعه دانش در حوزه کمال انسانی، مطالعات میان‌رشته‌ای با بهره‌گیری از رویکردهای تجربی و نظری، در راستای تلفیق دقیق‌تر و عمیق‌تر آموزه‌های روان‌شناسی انسان‌گرایی و مکتب وحیانی صورت پذیرد؛ تا از این طریق، پل‌های استواری میان علم و معنویت ساخته شود و فهمی عمیق‌تر و کاربردی‌تر از مفهوم خودشکوفایی محقق گردد. در این قسمت، به هدف سازمان‌دهی و شفاف‌سازی مقایسه ویژگی‌های انسان کامل در دو دیدگاه مازلو و امام(ع) جدولی تهیه شده است تا با فشردگی و شفاف‌سازی تحلیل مفهومی، کارکردی و غایت‌شناختی در قالب سطرها و ستون‌ها، تفاوت‌ها و اشتراکات اصلی در یک نگاه قابل‌درک شود و مسیر نقد علمی و نتیجه‌گیری کلی هموار گردد:

جدول ۱. مقایسه تحلیلی ویژگی‌های انسان خودشکופا در نظریه مازلو و انسان کامل در نهج البلاغه

پیامد انسان شناختی	امام علی(ع)	مازلو	ویژگی
در دیدگاه علوی، حقیقت‌جویی به یقین پایدار می‌انجامد و رأی‌محوری اعتباری ندارد.	جست‌وجوی حقیقت با غایت معرفت الهی	کشف ناشناخته‌ها برای رشد فردی	حقیقت‌جویی
تجربه دینی، از ناپایداری روانی فراتر می‌رود	لحظات قرب الهی	لحظات اوج روانی	تجربه‌های عمیق
عدالت علوی، ساختار اجتماعی را نیز اصلاح می‌کند	عدالت الهی و اجتماعی	کرامت عام انسانی	عدالت
همدلی علوی، جهت‌دار و اخلاق‌محور است	محبت الهی همراه با عقلانیت	شفقت انسانی عام	همدلی
اخلاص، انسان را از وابستگی به قضاوت دیگران رها می‌کند	اخلاص و پرهیز از ریا	رفتار طبیعی و بی‌تصنع بودن	ساده‌زیستی
غایت علوی، پوچی و یأس وجودی را نفی می‌کند	همه وسایل در خدمت قرب الهی و آخرت	تمرکز بر اهداف مادی - روانی	تشخیص هدف و وسیله

جدول ۲. شباهت‌های کلیدی دو دیدگاه

اشتراک	محور
شناخت دقیق خود و توانایی‌ها	خودآگاهی
نفی تبعیض و رعایت انصاف	عدالت
پرهیز از تقلید و هم‌رنگی بی‌هویت	استقلال
نگاه متفاوت به زیبایی‌ها و لحظات ناب	تجربه اصیل
توجه به رفاه و سعادت دیگران	تعهد اجتماعی

جدول ۳. تفاوت‌های بنیادین دو دیدگاه

امام علی(ع)	مازلو	محور
خدا محور	انسان محور	هستی‌شناسی
قرب الهی و کمال روحانی	رضایت و تحقق فردی	غایت‌شناسی
رضایت الهی	تجربه و احساس فردی	معیار ارزش
وحی و عقل دینی	تجربه فردی	منبع ارزش
اخلاق وحیانی و ثابت	نسبی‌گرایی اخلاقی	اخلاق
محور اصلی کمال	در حاشیه نظریه	معنویت
ابزار رشد و تعالی	فاقد تبیین غایی	معنای رنج
مصونیت معنوی	آسیب‌پذیری روانی	مواجهه با شکست
معنا، امید و پایداری وجودی	رضایت موقت	پیامد نهایی

۳. نتیجه‌گیری

در این پژوهش، وجوه تمایز و تعامل میان انسان‌شناسی اومانستی مازلو و انسان‌شناسی علوی مبتنی بر نهج البلاغه با رویکرد تطبیقی، تحلیل شد. طبق یافته‌ها، مازلو با تأکید بر سلسله‌مراتب نیازها و خودشکوفایی،

الگوی فردمحور و عمدتاً درون‌ذهنی از رشد انسان ترسیم می‌کند، نگرش علوی با تکیه بر ماهیت دوساحتی انسان و تعامل هم‌افزای ساحت مادی و معنوی، افقی گسترده‌تر و عمیق‌تر از کمال را عرضه می‌دارد.

- در حوزه مواجهه با رنج و چالش‌های زندگی، نظریه مازلو گرایش به خوش‌بینی رنج‌گریز دارد، درحالی‌که در نگرش علوی، رنج نه تنها مانع رشد نیست، بلکه بستری برای تعمیق بینش، استحکام اراده و تعالی معنوی انسان است.

- بر خلاف رویکرد فردگرایانه مازلو، که مسئولیت اجتماعی را نتیجه رشد فردی می‌داند، انسان‌شناسی علوی از مبنا، کمال انسان را در پیوند با جامعه و در چهارچوب فضایل اخلاقی و تعهد اجتماعی تعریف می‌کند.

- طبق نتایج این تطبیق، آموزه‌های علوی ضمن برخورداری از غنای نظری، از ظرفیت کاربردی بالایی در ارتقای مهارت‌های روانی و بهبود تعاملات فردی و اجتماعی، عدم احساس شکست در زندگی، عدم افسردگی و سرخوردگی، عدم یاس و احساس پوچی به جهت مظهر الهی بودن، برخورداری و می‌تواند مکملی کارآمد در رفع کاستی‌ها و چالش‌های موجود در نظریه‌های روان‌شناسی معاصر باشد. این امر امکان ارائه مدلی بومی و فرهنگ‌محور از رشد انسانی را فراهم می‌آورد که هم‌زمان به نیازهای فردی، مسئولیت‌های اجتماعی و تعالی معنوی توجه دارد.

منابع

- قرآن کریم.
- رضایی هفتاد، حسن، نصیریان، صفر، و ریاحی مهر، باقر (۱۳۹۷). بررسی تحول روانی انسان از منظر معارف اسلامی با تأکید بر نهج‌البلاغه. پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۶(۲۲)، ۳۷-۱۹.
<https://doi.org/10.22084/10.22084/nahj.2018.13242.1802>
- رضی، سید شریف (۱۴۰۱). نهج‌البلاغه، تهران: پیام عدالت.
- سیاسی، علی‌اکبر (۱۳۹۰). نظریه‌های شخصیت یا مکاتب روان‌شناسی، تهران: دانشگاه تهران.
- سیف، علی‌اکبر (۱۳۹۰). روان‌شناسی پرورشی نوین. تهران: دوران.
- شاملو، سعید (۱۳۹۰). مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت. تهران: رشد.
- شولتز، دوان. پی و سیدنی الن شولتز (۱۳۷۸). تاریخ روان‌شناسی نوین. ترجمه علی‌اکبر سیف و همکاران. تهران: دوران.
- دبستانی، ر.السادات (۱۳۹۷). بررسی ویژگی‌های انسان تکامل‌یافته از دیدگاه امام‌علی(ع) در نهج‌البلاغه و روان‌شناسی مازلو(پایان‌نامه کارشناسی ارشد).
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). تفسیر/میزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فیست، جس، گریگوری جی فیست، تامی آن رابرتس. (۱۳۹۰). نظریه‌های شخصیت، ترجمه یحیی سیدمحمدی. تهران: روان.
- مازلو، آبراهام (۱۳۶۹). انگیزش و شخصیت. ترجمه احمد رضوانی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ----- (۱۳۶۶). روان‌شناسی شخصیت سالم. ترجمه شیوا رویگریان. تهران: هدف.
- ----- (۱۳۸۷). مذاهب، ارزش‌ها و تجربه‌های والا. ترجمه علی‌اکبر شاملو، تهران: آگه.

- محققى، حسين، و صحابت انور، سعيد (۱۳۹۶). روابط اجتماعى و اخلاق از دیدگاه حضرت على(ع) در نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۵(۱۸)، ۳۱-۱۵.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2017.10707.1615>
- مطهرى، مرتضى (۱۳۷۳). انسان كامل. تهران: صدرا.
- ----- (۱۳۸۹). سیرى در نهج البلاغه، تهران: صدرا.
- موسوى بفروى، سيد محمد (۱۴۰۳). واكاوى میدان‌هاى معنایى و هم‌آیندهاى واژه «انسان» در نهج البلاغه: رویکرد پیکره‌بنیاد. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۲(۴۸)، ۱۱۹-۹۴.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2026.31688.3232>
- میرى، سیدمحمدحسین، و خادمى افضل، فضل‌الله (۱۳۹۸). بررسى و نقد دیدگاه آبراهام مازلو در مورد خودشکوفایی با تأکید بر منابع اسلامى. مطالعات تطبیقى قرآن‌پژوهى، ۴(۷)، ۷۸-۵۷.
- مروتى، سهراب، و یعقوبى، مینا (۱۳۸۹). نقد و بررسى نظریه انسان‌شناسانه مازلو با رویکردى بر آیات قرآن کریم. مطالعات قرآن و حدیث، ۴(۱)، ۹۲-۷۷.
<https://doi.org/10.30497/quran.2011.987>
- محمدى آشنانى، على، و هم‌تیان نجف‌آبادى، محدثه (۱۳۹۶). بررسى تطبیقى دیدگاه انسان خودشکوفاز دیدگاه قرآن کریم و روان‌شناسى انسان‌گرا با تأکید بر مدل آبراهام مازلو. مطالعات تطبیقى قرآن‌پژوهى، ۴(۲)، ۸۰-۵۵.
- نسیمی، سیدعقیل و کرامتى، معصومه (۱۴۰۴). همگرایی حکمت‌علوى و دانش‌پزشکى و روانشناسى در ارتقای مهارت کنترل خشم: بازخوانى آموزه‌هاى نهج البلاغه و دستاوردهاى پزشکى به مقوله خشم: رویکردى جامع و میان‌رشته‌ای. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۳(۴۹)، ۱۶۶-۱۴۳.
- یعقوبى، ابوالقاسم، عروتى موفق، اکبر، و نادری‌پور، حسین (۱۳۹۹). واكاوى مفهوم خرد و ویژگی‌هاى افراد خردمند در پرتو نهج البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، ۸(۳۲)، ۱۴۱-۱۲۱.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2021.22517.2532>
- Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York, NY: Harper & Row.